

Szöveg és ember

A SZÖVEGVIZSGÁLAT SZEGEDI ISKOLÁJA

A szellemi élet hagyományos műfaja az évfordulós emlékkötet. Rendszerint olyan ember tiszteletére bocsátanak közre tanulmányokat pályatársak és tanítványok, akiről már életében biztos, hogy jelet hagy maga után. Munkásságával? Személyiségével? Mindkettővel? Embere válogatja.

Az ilyen összeállítás homályt oszlat, érdemet tudatosít. Ha olyan szakember körül alakul ki személyes aura, ha olyan mester köré sereglenek tanítványok, akinek tevékenységi területe nem áll a közérdeklődés előterében, a jubileumi kötet még becsesebb. Érték hirdetése adott esetben, például ha előítéleteket is cáfol, valóságos kultúrmisszió.

Békési Imre (1936) tanár úr 60. születésnapját most az

Absztrakció és valóság

című összeállítás ilyen értelemben tette emlékeztetéssé.

A kötetet *Rozgonyiné dr. Molnár Emma* szerkesztette, bevezetést *dr. Szalay*

István, Szeged polgármestere írt hozzá. A megjelenést támogatta a regionális akadémiai bizottság, a városi önkormányzat és a Szegedért Alapítvány. A lista kifejezi, hogy a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola kiadványának megjelentetése közügy Szeged hivatalossága és a város szellemi intézményei számára is.

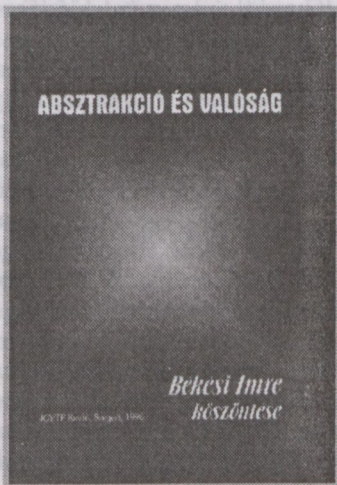
A jubiláns jelenleg is a tisztaság képző intézmény főigazgatója. Nyelvbúvárlóként a magyarországi szövegtani kutatások egyik tudományos iskoláját fejlesztette ki. Tudományos műhelyének nemzetközi rangja van, eredményeit külföldön is számon tartják.

Békési Imre élete egyszerű, egyenes vonalú s teljes egészében az alkotó munka köré szerveződik: a Tanár Úr oktat, kutat és tudományszervező tevékenységet folytat. Ez a pálya külsőségeiben talán eseménytelen, történéseiben bizonyára egyedi, de kulcskategóriái, amelyekkel jellemezhetjük, mégis közösségi érvényűek – kort, kultúrát, közéletet idéznek századunk második felének Magyarországon.

Az egyik kulcskategória – a szerző szavaival – így hangzik:

**„Hátsó lépcsőkön
fel a tudomány szintjeire.”**

A másik: európaiság a regionalizmusban. S a harmadik: a tudás mint a gyakorlat teóriája. És egy kulcsszó, egy név, elgondolkodtató párhuzam e kulcskategóriákkal körvonalazható életminőséghez: *Móra Ferenc*.

JGYTF Kiadó
Szeged, 1996
406 oldal

Békési Imre sem űs-szegedi. Kalocsáról került az Alföld déli fővárosába. Apja szintén kisiparos volt, nem szűcs, mint Móraé, hanem kötélverő. Jóllehet korán meghalt, továbbadta fiának a kézművesség világlátását, mestersége erkölcsét, pontosságát, családja munkába vetett hitét.

Több jel vall erre. Nem gyengéd tisztelgés-e az apa előtt, hogy a fiú doktori értekezésének (1964) témája a kalocsai kötelesek szaknyelve? Nem a kibocsátó környezet iránti hűség-e, hogy szakmai inspirációt ehhez a tárgyválasztáshoz az alföldi népéletnek annyira elkötelezett *Bálint Sándortól* merített? Nem a hűség élményének erejét bizonyítja-e, hogy a disszertációban már megfogalmazott teljesség-igényéhez sok-sok év után (1993-ban) Békési Imre hozzáfűzte: aki a népből jön – *Bartókból, Kodályból, Illyésből* rak össze elfogadható teljességet? És vajon nem a família erkölcsi boltozatát tágtítja-e egyetemessé már főigazgatóként egy beszélgetésben (1992), melynek menetében egy lélegzetre mondja ki a szelidség, a megértés, az anyanyelv iránti szerelmének ígét és a megújító kíváncsiság szakmai imperatívuszát?

Persze mint minden, az erkölcs is csak a teljesítmény összefüggésében, eredményektől hitelesítve emelkedhet jelentőssé. Békési Imre felnőtségének első évtizede a folyamatos tanításé. Diplomákat szerzett, miközben előbb tanító, majd általános iskolai tanár volt, később kollégiumban helyezkedett el nevelőtanárként, de dolgozott mint óraadó egy gimnáziumban is. 1963-ban került a tanárképző nyelvészeti tanszékére, ahonnan 1970 és 1980 között át-átjárt tanítani az egyetemre.

A tanárképzőn végigjárta a szakmai garáncokat a tanársegédi beosztástól a tanszékvezetőségig (1984) és az intézményvezetésig (1987–1990, 1995–). Másokkal együtt ő is a képzés sarkalatos részének tekintette és tekinti a pedagógusok szakmai továbbképzését. Nyelvészeti témákban egy évtizede szervez és tart előadás- és konzultá-

ciós sorozatokat határon inneni és túli magyar pedagógusoknak Szegeden, Pozsonyban, Kassán, Ungváron és Kolozsvárt.

Az ünnepeltnek szerzteágazó nyelvfilozófiai, általános nyelvészeti, nyelvpedagógiai és felsőoktatás-pedagógiai munkássága van. (Erről a kívülállónak is fogalmat ad a kötet függelékében olvasható Békési-bibliográfia, amelyet *Gulyás Zsuzsanna* állított össze.)

Harmincegy év: a tudományos fokozatok három disszertációja, három önálló kötet, több mint ötven – tanulmánykötetekben, főként egyetemi-főiskolai Actákban – publikált értekezés, húsznál több – főként szövegnyelvészeti – kiadvány szerkesztése, mindez együttvéve alkotja a

140 tételből álló szakmai oeuvre

gerincét. A bibliográfia elárulja azt is, mennyire nehezen vesz tudomást a szakmán kívüli nyilvánosság a tudós személyéről és szaktevékenységéről, ha az a nyelvészetnek első megközelítésben ezoterikus ágát műveli. A három – együttvéve iskola-teremtő minőségű – kötet közül csak az egyikről tett említést a sajkfolyóiratok körén kívüli sajtó Szegeden, Budapesten és Ujvidéken. A lapok nagyobb érdeklődését Békési Imre kizárólag mint intézményvezető keltette föl, s ez az érdeklődés is csak Szegedre korlátozódott.

Az érdem és ismertség aránytalanságának természetesen fő oka az, hogy Békési tanár úr szövegnyelvészetet művel, bár azt a lokálpatriotizmus szemszögéből is izgalmasan teszi. Itt a helye rámutatni ennek az életműnek egyik vonzó sajátosságára: hogy az alkotó elfogadta Szeged intellektuális hagyományait, belehelyezkedett s tovább is fejlesztette. Láttuk, kinél doktorált, s mindannyian tudjuk, milyen indíttatást nyertek Bálint Sándortól tanítványai. Meghatározó következményekkel járt, hogy Békési Imre szövegtani kutatásait *Deme László* ösztönzésére és támogatá-

sával kezdte meg. A mégoly száraz bibliográfia is jelzi, hogy a fiatal kutató fogékony volt tanszékének innovatív szellemi légkörére, máskülönben írásaiban nemigen méltatta volna közvetlen nyelvésztársait: *Benkő Lászlót, Inczei Gézát, R. Molnár Emmát, Török Gábort* és azt az egykori tanársegéd-társat, *Zsolnai Józsefet*, akivel szellemi kapcsolata a közösen írt korai tanulmányoktól kezdve a mai napig sem szűnt meg.

Békési Imre közös gyökerű szellemi műhelyt alakított ki – a vele rokon felfogású, de részben eltérő tevékenységi körű – másik nyelvészprofesszorral, *Petőfi S. Jánossal*. Szemiotikai szövegten című közösen szerkesztett periodikájuk nyolc kötete a magyar szövegkutató műhelyek egyik legfontosabb, ha ugyan nem a legfőbb publikációs szócsové. A kiadvány, amely eddig 115, főleg magyar szövegten szakmunkát ismertetett, arra is bizonyíték, hogy e tudományterület művelése Magyarországon – nevezetesen Szegeden – európai színvonalon áll.

Még mielőtt a szövegnyelvészet (szövegten) külföldön egységes tudományággá forrt volna ki magát, a magyar nyelvészetben Deme László funkcionális mondatfelfogása alapján nagyszabású empirikus szövegkutatás indult meg. Deme professzor a közigazgatási szövegtípust elemezte. Békési Imre viszont 4800 két-ötmondatos újsághír 13.400 mondatának tartalmi-logikai kapcsolódásait. Ez a reprezentatív elemzés lett kandidátusi értekezésének alapja (1976). A disszertáció

Szövegszerkezeti alapvizsgálatok

címmel 1982-ben jelent meg. Az elemzés során a szerző arra a következtetésre jutott, hogy a közéleti témák a higgadt kapcsolatos viszonyt igényelik, a rendőrségi és baleseti hírek természete ellenben a következő, magyarázó és ellentétes viszonyfajták mozgalmasságát vonzza.

Későbbi munkásságában előtérbe került a szövegvizsgálatok funkcionális szemlélete. A szövegfeldépítés szemléleti megközelítése túllépett a formális szabályok felfedezésén és leírásán. Békési Imre, mint akkortájt meg is fogalmazta, a gondolatot mint tartalmat, emellett a gondolat kifejezést mint kommunikációs szándékú megoldást vizsgálja. A második monográfia, *A gondolkodás grammatikája*, alcíme szerint *A szövegfeldépítés tartalmi-gondolati szabályrendszere* (1986) már ezt a felfogást képviseli. Ebben a munkában a szerző megállapítja, hogy a

tartalmi-logikai kapcsolódások

nemcsak bizonyos összetett szavakban, mondatrészekben mint szerkezettagokban és a tagmondatokban játszanak szerepet, hanem a mondategészek felett álló szöveg szintjén is. Ott válnak domináns kapcsolatformává.

A mondat és bekezdés közé eső szöveg egység, mutat rá Békési Imre, önálló konstrukciós forma, amelynek különböző típusai vannak. E mondatok feletti egység a hárommondatos szövegnél kezdődik. Már három mondat szerkezete is legalább két tartalmi-logikai viszonyfajta (ellentétesség, okozatiság) tömbjének hierarchikus viszonyát ötvözi egységbe. A szerző 1986-os művében 11 konstrukciótípust állít fel. Az érvelés szerkezeti változatainak elemzése során ilyenféle konstrukciótípusokhoz jutott el a tartalmi-logikai viszonyfajta tömbjeinek cseréjével: A de (B mert C); A de (C tehát B); (B mert C) de A. Ezekben a logikai jelölésekben az A, a B és a C – természetesen egy-egy mondatot (mondategészt) jelöl.

Békési Imre vizsgálódásainak harmadik szakaszában megkísérelt a különböző jellegű – szépirodalmi/köznyelvi; lírai/prózai/drámái – szövegekre értelmezési modellt kidolgozni. Mint akadémiai doktori értekezésének (1991) címe – *az Ellentétes szerkezetek szemantikai-pragmatikai*

interpretációs modellje – ki is mondja, a vizsgáldások fókuszában továbbra is

az ellentétes mondatok érvelési struktúrája

áll. (Az értekezés monografikus változata – a Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése – 1993-ban jelent meg.)

Jelentős szövegnyelvészeti felismerés, hogy – mint olvashatjuk – az ilyen modell mondattani síkon nem lehet kielégítő módon megalkotni, mert már a mondat-szint fölötti legkisebb szerkezeti egység (A és B és C valamilyen összekapcsolódása) is jelentéstani természetű. A szövegegység szemantikai természetét mindig a textus megfigyelhető, leolvasható – szakszóval: explicit – jegyeinek alapján írhatjuk le. Már az explicit jegyekből is a szövegfelépítésnek több domináns szabályrendszere vezethető le – kortól, műfajtól, témától, szerzőtől, vagyis a konkrét szöveg nyelvi és társadalmi vonásaitól függően. E szabályrendszerekben funkcionális szerepben a grammatikai kapcsolatok mellett számba jön még a kihagyás, a csend, az asszociáció, a ritmus is. (A jubileumi kötetben Szikoráné Kovács Eszter foglalkozik e problémával.)

Az ilyen explicit leírás túl még ott van a szöveg pragmatikai – talán így is mondhatnánk: társadalomértési – síkja. A szöveghez, hogy vele a közlő belépessen a kommunikációs folyamatba – partner kell, s a partner részéről olyan értelmezés, amely a befogadó elvárásait, nyelvi és nyelven kívüli kultúráját is mozgósítva vezet nagyjából olyan következtetésekre, mint amilyeneket a szövegalkotó mondani akart.

Hogyan lehet átjárást biztosítani a szöveg explicit és implicit síkja között? Erről a Békési-tanítvány Szikoráné Kovács Eszter gondolatmenetét idézném (vö. Absztrakció és valóság): A Deme-Török-Békési-féle szövegnyelvészeti eredeti látásmódja is már abból indult ki – írja –, hogy a szövegek a nyelvhasználat, nem pedig

a nyelvi rendszer elemei. Egy szöveg nem hordozza a jelentést, azt az értelmező rendelheti hozzá. A szöveg anyagi (grafikai, például kinyomtatott) formájában csupán érték- és jelentéslehetőségek halmaza, amely a befogadóban teljeseedik ki.

A szövegfajták eltérő érték- és jelentéslehetőséggel rendelkeznek. Egy matematikai szöveg mint a zárt mű tiszta példája mindazt tartalmazza, ami a megértéshez szükséges. Ehhez képest a köznapis szöveg már többet és mást is elárulhat, mint amit megfogalmazója tart. Az irodalmi szöveg még nyitottabb, mint a köznapis – de a nyitottság maximumát a művészi kommunikáció legbonyolultabb formája: a líra testesíti meg.

Minél nyitottabb egy mű, annál inkább szükség van a jelentés kiteljesítéséhez az olvasó/hallgató/néző valóságtapasztalataira. A fogalmi értelmezés és a befogadó által hozzatett jelentéstulajdonítás együtt teszi ki a globális jelentést. A szépirodalmi szövegben a jelek és jelentéskapcsolatok olyan összetett összefüggésrendszere áll rendelkezésre a globális jelentés megalkotására, hogy a befogadó számára az ilyen nyitott mű nem fogalmi újraalkotás, hanem „élményszerűen konstituált esztétikai tárgy”.

Békési Imre munkásságának időben nagyobb részét az jellemezte, hogy

a globális jelentéseket az explicit jelentésekből alkotta meg.

Láttuk, hogy a logikai mellérendelés nyelvi reprezentációjának típusait vette e célból szemügyre. Az volt a véleménye, hogy minden ki nem tett, de kitehető kötőszó egy-egy kis ablak a ki nem fejtett (implicit) tartalomra.

Békési Imre harmadik korszakának éppen az a tudományos mondanivalója, hogy – Petőfi S. Jánossal egyetértve – a szemiotikai elemzésben növekvő fontosságot tulajdonít a globális jelentés implicit összetevőinek.

Mindebben nem maga a téma: a nyelvi formák és emberi tartalmak kapcsolata, a nyelvi érintkezés folyamatának társas jellege, a nyelvhasználat társadalmi és/vagy kulturális meghatározottságai – az újdonság, hanem a megközelítési irány és mód. E vizsgálati területen eredetinek lenni, s még inkább: önálló szövegnyelvészeti iskola magaslatára eljutni Békési Imre azért tudott, mert ő is fölfedezte egy korábban kevésbé értékelt gondolat termékenységét. Hogy

a szöveg elemi jelentésszerkezeti modellje felől

(is) érdemes megközelíteni a kulturális meghatározottságú kifejtett és ki nem fejtett jelentéstartalmakat.

A „megközelítés” szót alkalmazva e szövegnyelvészeti irányzatra – legalább két jelentésszárnyalatra kell gondolnunk. Az egyik: a tudós a nyelv filozófiai természetének jegyeit egy kissé 'becserkészzi', akár a vadász a vadat. Óvatosan lopakodik feléje, nem szeretné idő előtt fölverni. Erre azért kényszerül, mert a nyelvkutatás mai szintjén szembetalálja magát a természetfilozófia század eleji nagy problémájával: hogyan lehet leírni a megfigyelés tárgyát, ha azt a megfigyelés ténye már módosítja.

Békési Imre mint nyelvfilozófus nagyon hasonló problémákkal néz ma szembe, mint néztek azok a fizikusok, akik a világmindenséget, másfelől az atomi és szubatomi szintű fizikai világot írták le újra és újra. Mit csinál ő valójában? A 'becserkészés', azaz a mind magasabb szintű általánosítások kidolgozási folyamata fáradságos aprómunkán nyugszik. A „megközelítés” másik jelentésszárnyalata: a 'nyomolvasás' pontosan ezért szükséges és helyénvaló itt. Az átfogó szövegelmélet kidolgozása az empirikus szövegkutatás folyamatában megy végbe. Kissé úgy és a megismerésnek azon a fokán, amelyen a nagy pozitivisták korszak forrásfeltáró történései tartottak a múlt század második

felében a régi korok rekonstrukciója közben. Nagyjából hasonló feladatok megoldásán fáradoznak most azok a régészek, szociálintropológusok, akik végső céljuknak az emberi életmód történeti alakváltozatainak rekonstruálását tekintik.

Békési Imre a szövegtípus-kutatástól el akar jutni a stílustípusok kutatásáig. Emögött földereget annak lehetősége, hogy idővel meg lehet alkotni a magyarnyelvűség általános szövegelméletét. De meg lehet-e valóban alkotni? A lehetőséget a bizonyosságtól a kétség választja el. Békési Imre a nyelvfilozófia síkján olyan összetett problémákba ütközött, mint a következők: Hová tartozik a szöveg, a langue-hoz vagy a parole-hoz? esetleg mennyire és miben az egyikhez és a másikhoz? Megragadható-e a szöveg a nyelvi rendszer részeként, avagy csak a kommunikáció egységében szemlélhető és értelmezhető? Eljuthatunk-e egyszer a magyar nyelvre érvényes átfogó szövegtypológiához, vagy sem?

Az igenlő válasz azon az előfeltevésen nyugszik, hogy a textust nyelvi terminusok segítségével rendszerszerűen tudjuk leírni. De lehet az is, hogy a szöveg nagyrészt spontán nyelvi formák együttese. Ebben az esetben az általános szövegelmélet helyett különböző szövegek különböző megközelítésére kell értelmezéseket, feltárási szabályszerűségeket találni. Erről a Békési-iskola nem foglalt állást egyértelműen. Ellenkezőleg, az Absztrakció és valóság több szerzője kétli, hogy végső válasz egyáltalán lehetséges volna. Szikoráné Kovács Eszter szerint: „A szöveg megközelítésének bármely módját követjük, bizonyos az, hogy az interpretációs szabályrendszer nem általánosítható. Bizonyos továbbá az is, hogy a költői (művészi) szövegek terjedelmüktől függetlenül kimeríthetetlenek, akár formájuk, akár tartalmuk felől közelítünk hozzájuk.” P. Eöry Vilma tudományág-elméleti fejtegetéseiben, a kételem vagy bizonyosság kérdésében így fogalmaz: „A szöveg mint jelenség össze-

tettsége valószínűsíti, hogy teljesen egyértelmű válasz” a rendszerszerű nyelvi kritériumok versus spontán nyelvi formák „kérdésére sohasem születhetik. De a jelenség összetett volta azt is megengedi, sőt megkívánja, hogy több különböző oldalról lehessen hozzá közelíteni”

Tehát aligha válasz, annál inkább egy megközelítés a többi között. Tehát nem annyira a végcél, hanem az oda vezető út és a részmegfigyelések. Ilyen értelemben kereshetünk és találhatunk eredményt, értéket általában a szövegnyelvészeten, közelebbről a Békési-iskola munkálataiban.

Ezek a józanul relativizáló észrevételek a tanítványi kör részéről fölértékelik az empirikus szövegtudományt. Kiemelik: az arasznyi eredmény is fontos, s ezeket megismerési folyamattá összekapcsolni önmagában is igazi siker. Ilyen nézőpontból érthetjük meg, miért tartja a pályatárs, Máté Jakab Békési Imre akadémiai doktori értekezésének szellemi ívét a mikrofeltárástól a mezoszintű összegezésig nagy teljesítménynek a legújabb magyar tudományosság számára. Saját szavaival: „A szerző az értekezés koncepciójának középpontjába a DE kötőszó környezetstruktúráját állítja, és e köré a felfogás köré építi fel minden egyes megállapítását és tételét. Ezt egy jelentésszerkezeti modell létrehozásában véli megvalósíthatónak, és ebben a modellben vizsgálja a 'de' utáni szillogizmus feltételeit, a jelentés performatív-modális propozícióit, a főbb konstrukció-típusokat, különösen az oppozicionális jellegűeket (de ... mert, de hiszen, de hát, mert bár stb. stb.). Végül a szemantikai-pragmatikai modell alkalmazási lehetőségeit veszi szemügyre: az összehasonlító szövegvizsgálat és az interpretációs modell szövegstilisztikai lehetőségén kívül elemzi a különböző típusú ellentétek (szembeállító, kizáró ellentét) szövegszervező szerepét is.”

A megszövegezés nehézkes. Tükrözi, hogy e vizsgálati irány még tevékenység-

nek első szakaszában tart: tudósnak az alkotásban, referálónak az ismertetésben meg kell küzdenie a megfelelő szavakért. A fogalmi háló nagyjában-egészében már rendelkezésre áll, de kissé csiszolatlan még s nem elég közérthető.

Mások mellett Máté Jakab is kifejezi ismeretelméleti fenntartásait: Békési Imre a megoldást a jelentésszerkezeti modell kidolgozásában nem megtalálja, hanem csak „megvalósíthatónak véli”.

Petőfi S. János más megközelítésből ugyancsak azt hangsúlyozza, hogy Békési Imre vizsgálódásai úttörő jellegűek, azonban egy nyelvi-gondolkodási tartomány feltárásának csak kezdetét jelentik. Rámutat, az elemi jelentésszerkezetek – „szó-szerkezetsorok” – tömbösödésének elemzése „nemcsak önmagában értékes nyelvészeti és kommunikáció-filozófiai tevékenység, hanem elsőrangú szövegnyelvi laboratóriumi munka is”. Ennek megállapítása után hosszan sorolja,

milyen további kutatási feladatok vannak még hátra

a /de/hát/-típusú jelentésszerkezetek – Békési Imre által elvégzett – feltárását követően.

P. Eöry Vilma ismét más megközelítésben mutat rá, hogy Békési Imre nagyszabású feltáró tevékenysége e tudományterület analízisében a kezdeti szakaszt reprezentálja. Kiemeli: a Tanár Úr szövegtipológiai kutatásaiban azzal állít akadályt maga elé, hogy nem tesz különbséget az irodalmi és köznyelvi mintaszövegek között. S miután az irodalmi műalkotást más tényezők is szervezik, mint a nem esztétikai szövegeket, tanulmányaiból nem derül ki egyértelműen, mit tekint stilisztikai sajátosságnak, és mit nem.

A legigényesebb önbírálat és elemző szigor sem homályosíthatja el, hogy a szövegnyelvészeti elméletének részleges kidolgozottsága egyáltalán nem akadályozta

meg a kutatókat abban, hogy empirikus feltárásaik termékeny új felismerésekhez ne vezessenek a gyakorlatban.

Idézzük fel ezzel kapcsolatban Békési Imre egyik példáját. (Megtalálható „Az elveszett teljesség” című kötetben, melyet *Tóth László* szerkesztett 1994-ben *Zsolnai József* pedagógia-professzor 60. születésnapja alkalmából.) A példa arra vonatkozik,

hogyan függ össze szövegnyelvészet és nyelvi pedagógia.

Tudni érdemes, hogy Békési Imre befolyást gyakorolt a Zsolnai-féle nyelvi, irodalmi és kommunikációs program kialakulására a két kutató szegedi együttműködésének éveiben.

Békési Imre kis dolgozata óvodásoktól néhány meglepően kérélt nyelvi kijelentést idéz. A kicsinyek egy-egy valóságos élményt komplex nyelvi alakzatban fejeztek ki: egy logikai-tartalmi ellentétet magába záró szövegegységgel („Leköpött a Gergő, mert el akarta lökni Glóriát, de én nem engedtem” – négyéves gyerek mondata.) E példákkal a szövegnyelvész a korai nyelvi komplexitás megléte mellett érvel – *Piaget* és *Galperin* ismert interiorizációs elméletével szemben. Ha viszont már az óvodás eljut ilyen szintaktikai szintre, akkor érdemes és szükséges a nyelvtanításnak új, kommunikációs formáit kidolgozni.

Békési Imre és Zsolnai József a maguk tapasztalatainak fonalán jutottak ugyanarra a következtetésre: a nyelvi valóságértelmezésben, a fiatalok nyelvi valóság-megismerésének irányításában szemléltváltásra, új paradigmára van szükség, hogy a párhuzamosság és egymásra hatás a két tudományterület között változatlanul időszerű és gyümölcsöző, azt a jubileumi tanulmánykötetben öt szerző igazolja: *Forgács Tamás*, *Honffy Pál*, *Nagy J. József*, *Szende Aladár* és *Zsolnai József*.

El kell ismernünk, hogy az a szellemi világ, amelybe az Absztrakció és va-

lóság vezeti be az olvasót, a kultúra kevéssé ismert, de fontos és távlatos része.

Az összeállításnak már szerkesztési elvei is érdekesekek. (Ebben R. Molnár Emma oldalán a két másik szerkesztőnek – *Galgóczy Lászlónak* és *Nagy L. Jánosnak* – is szerepe volt.) Az természetes, hogy a jubileumi tiszteletésnek a szerzői gárda összetétele önmagában nyomatékot ad. A tágan vett nyelvészeti tudománycsoport számos olyan képviselője is írt tanulmányt, akinek neve és munkássága a nagyközönség előtt sem ismeretlen: (a már említett szerzőkön kívül) *Balázs Géza*, *Bánréti Zoltán*, *Hangay Zoltán*, *Szathmári István*, *Szende Tamás*, *Tolcsvai Nagy Gábor*, *Wacha Imre* és *Zsille János*.

Az már nem szokványos, hogy az összeállítás szakít a műfaj egyik kimondatlan, de gyakran alkalmazott szabályával: az ünnepeltet csak dicsérni illik. A szerzőknek egyébként is csak kisebb hányada foglalkozik Békési Imre munkásságával. Ők sem annyira méltatják, mint inkább a megfelelő helyen utalnak rá, mit is jelent a jubiláns életműve a szövegnyelvészet kollektív erőfeszítéseiben. A megfelelő hely és terjedelem néha csak fél mondat az értekezésben, néha csak lábjegyzet.

Az Absztrakció és valóság legteljesebben abban meggyőző, hogy rávilágít:

a szövegnyelvészetnek hányféle alkalmazási területe van.

Egyenként több dolgozat foglalkozik folklórnyelvészettel, nyelvtörténettel (egyházi és világi nyelvemlékek kapcsán), általános nyelvemléttel, fordításelmélettel, iskolai műelemzéssel, gyermeknyelvi sajátosságokkal, irodalmi szövegek szövegtani vizsgálatával és szociolingvisztikával. Egy-egy tanulmány jut a média közlési stratégiájának, illetve a szövegtervezés neurolingvisztikai magyarázatának is.

A tematikus sokféleség és a feldolgozás egészen különböző absztrakciós szintje arra csábít, hogy a 46 dolgozat között mű-

velődési kalandozásba fogjon. Valószínűleg az efféle szellemi barangolást minden olyan olvasó élvezni fogja, aki kevésbé vonzódik a nyelvészet legezoterikusabb ismerettartományaihoz.

Mire bukkanhatunk kalandozásunk során?

A lehetőségekre három példát idéznék. *Szabó József* áttekintést nyújtott, hogyan terjedt el a magyar nyelvközösségben az ö-zés. Tanulmányából megismerhetjük azt is, hogyan függ össze egyes ö-ző nyelvi szigetek kialakulása a kora-középkori lakosság-áttelepítésekkel. *Török Gábor* bibliai textus példáján mutatta be, hogyan fordíthatnak jól és kevésbé jól szövegegység szintű gondolatmeneteket. Dolgozata arra is rávilágít, milyen hasonlóságokat mutat a viccek szöveg-módosítása és a Biblia-fordító és -magyarázó tevékenység. *Péter Mihály* azt boncolgatja, miért élő ma is az Anyegin-strófa mint szövegmodell, olyannyira, hogy egy indiai demográfus 1985-ben New Yorkban Anyegin-strófában írt meg egy verses regényt a kaliforniai yuppie-társadalom életformájáról.

Kellemes a szellemi ínyenkedés és tanulságos megismerkedni a modern nyelvészet szakmai felfogásával. Legmélyebben azonban az érintheti meg az olvasót, hogy az Absztrakció és valóság

módosítja kissé nemzeti önismeretünket is.

Néhány önértékelő beidegzésünk bizonyul hamis előítéletnek. Elsőként említhetjük azt a tudományfeudalista nézetet, mely szerint valamire való akadémiai életmű főiskolán nem szülehet. Ezzel rokon tétel, amelynek gyökere a települések presztízisének hierarchikus megítélésébe nyúlik le, hogy a regionális – értsük: nem fővárosi – teljesítmény pusztán keletkezési helye miatt eleve provinciális. A kötet az ellen a séma ellen is szolgáltat érveket, amely szerint az igényes elméletiség szemben áll az adott szakterület praxisirányultságú alkalmazott tudományosságával.

Az első beidegzéstől alighanem Békési Imre is szenvedett. Életrajzában, amikor említette, hogy a „hátsó lépcsőn” jutott be a tudományba, hozzátette, annak csak alsó szintjeire jutott fel. A kötet e vélekedést meggyőzően cáfolja. Ez az életmű nem csupán a határon kívüli magyar egyetemi centrumok révén nemzetközi kisu-gárzású, hanem azért is, mert Békési Imre szövegnyelvészeti felfogására kutatótársai a moszkvai Lomonoszov Egyetemen is, a berlini Humboldt Egyetemen is kíváncsiak voltak.

A vidék mint a provincializmus szellemi talaja? Egy olyan országban, ahol Torda, Ónod, Debrecen (kétszer is) nagypolitikát; Vizsoly, Sárvár, Pápa, Patak, Bányácska/Széphalom évszázadokra kihatóan kultúrát formált? A költő szép gondolata szerint Rácegrespusztáról Rácegrespusztára a legrövidebb út Párizson át vezet.

Békési Imre is ott volt európai, ahol éppen tartózkodott. S ezzel Szegeden nincs egyedül. Rajta kívül a nyelvészetben éppen a világot járt Petőfi S. János a másik szakmai iskolateremtő. De létezik úgynevezett szegedi iskola *Nagy József* révén a pedagógiában, *Róna-Tas András* jóvoltából a magyar őstörténetben és a vele kapcsolatos Kelet-kutatásban. *Kristó Gyula* körül képződött medievista történészműhely nevét éppen most ízeleteti a nagyközönség. Mindehhez a recenzens jóérzéssel teheti hozzá, a felsorolás távolról sem teljes.

S mit mondjon az ember az elmélet és gyakorlat állítólagos antagonizmusáról éppen ennek a kötetnek s éppen a szegedi szövegnyelvész-iskola teljesítményének ismeretében? A szerzőknek legalább egyharmada Békési-tanítvány.

Közös szellemi törzs messzire nyúló ágai valamennyien.

Egyikük – *Vass László* – tervezetet készített olyan szemiotikai szövegnyelvészeti kidolgozására, amely teljes egészében textológiai megalapozottságú. Egy másik ta-

nítvány – Cs. Nagy Lajos – a rimaszombati járásban (Szlovákia) felső Medvesalja falvában végzett nyelvi gyűjtést. Begyűjtötte például, hogy hol és miért nevezik a krumplicsodót begyerőnek, illetve istenmönnyő-kájának.

Ég és föld a két szakember érdeklődése, igaz? Pedig ugyanannak a tudósak textológiai szemináriumára jártak. De ég és föld választja-e el a két szakember nyelvi alapészjárását is? Vass László hihetlenül elvont stílusban műveli a nyelvfilozófiát, értekezésében mégis teljes természetességgel tölt be funkciót egy szép és közvetlen *Utassy*-vers. Cs. Nagy Lajos szó-készlet-gyűjtési beszámolójában minden át-

tetszően világos, de emellett tanulmányában benne van a regionális szókészleti vizsgálatok releváns szakirodalma.

Az Absztrakció és valóság – négyszáz oldal. Értekező prózája olvasmánynak nem is könnyű. De elbűvölő, ahogy – ihletőjéhez méltón – rácsodálkozik a nyelvi világra és vallatóra fogja közvetítésével a sokarcú valóságot. Nem hagyja éhen sem a szívet, sem az értelmet. Teljes élményt ad, ahogy a szerzőknek – tanítványoknak és pályatársaknak – életével és tevékenységével adott teljes élményt a jubiláns: *Békési Imre tanár úr.*

Kronstein Gábor

A modernitás antinómiái

LENGYEL ANDRÁS JÓZSEF ATTILA-TANULMÁNYAIRÓL

Lengyel András munkásságát régóta ismerem, gyakran szerepeltünk együtt, mint először a *Költőnk és korunk* című, az Országos Pedagógiai Intézet gondozásában megjelent kötetben, később az akadémiai Jó-

zsef Attila-konferencián, a Petőfi Irodalmi Múzeum több előadói szimpóziumán (József Attiláról, Nagy Lászlóról, Pilinszky Jánosról). Nem egyszer volt meghívott előadója a szegedi egyetem általam vezetett Modern Magyar Irodalmi Tanszékének.

Tudósi habitusát is ismerem és elismerem: mindig bátor, kezdeményező kutató volt, akinek volt „mersze” például egy alkalommal (l. a *József Attila útjain* 1980. című kötetet!) nem tenni mást, mint nem csak tudatosítani, hogy József Attila bírálatot írt Brichta Cézár verseskötetéről (ezt bárki, aki a kritikai kiadást kézbe vette, tudhatta), de – s ez önmagában is lecke volt az akkori – és mindenkori – magyar irodalomtörténet-írásnak – el is olvasni a költő bírálatát és észrevenni, sőt leírni, hogy Jó-

Tekintet Könyvek
Budapest, 1996
272 oldal

zsef Attila *A Dunánál* című versének alapötletét és motívumait minden bizonnyal az általa recenzált Brichta Cézár *Az én őseim* című verséből vette. S tette Lengyel András mindezt úgy, hogy a legkevésbé sem kisebbitette József Attila költői érdemeit, sőt azt mutatta be, hogyan született a kezén a „nyersanyagból” igazi nagy gondolati költemény.

Lengyel András kutatói habitusa nem változott, legföljebb csak az mondható el, hogy a filológus mellett sokkal erőteljesebbé vált benne a gondolkodástörténetre odafigyelő, munkája egészét ennek jegyében és szellemében megalkotó egyéniség. Bár a hasonlatok mindig sántítanak, úgy érzem és ítélem meg, hogy a József Attila-kutatók közül a filológus Szabolcsi Miklósról és Tasi József, a mentalitástörténész Tverdota Györgyre, az eszmetörténész Agárdi Péterre emlékeztet leginkább, mégpedig úgy, hogy

előszeretettel hivatkozik a pszichológia és pszichiátria

eszközeit is használó Beney Zsuzsára és Szőke Györgyre (nem véletlen, hogy a tanulmányok irodalomjegyzékében az említettek neve szerepel a legtöbbször). A magáról az irodalmi műről mint önálló poétikai léttel és szemlélettel rendelkező jelenségről értekező kutatókra nem vagy alig hivatkozik (kivételt talán csak Szabolcsi Miklós, Tamás Attila és helyenként Németh G. Béla jelent, azonban ők is inkább akkor kapnak szerepet, ha az adott korszak: a két háború közötti magyar irodalom történetére vonatkozó vagy határozottan ideológiatörténeti megjegyzést tesznek, netán intertextualitásban gondolkodnak).

Mottót könyvhöz többnyire úgy szokás választani, hogy az magára a kötetegészre legyen jellemző, metaforikusan adja meg annak tárgyát vagy utaljon ránk: szerzőkre, ebben az esetben vállalva a személyességet is. Nos, Lengyel András lehetővé teszi olvasójának mindkét interpretációt

(aki nem ismeri a szerzőt, az első variáció értelmzői helyzetébe lép, aki közelebbről ismeri, talán a második, a személyesebb megfontolások alapján próbál olvasni. József Attila *Kiáltás* című versének következő részletét adta meg könyve mottójául: „Mint fatutaj a folyamon, / mint méla tót a tutajon, / száll alá emberi fajom / némán a szenvedéstől – / de én sírok, kiáltozom: / szeress: ne legyek rossz nagyon – / félek a büntetéstől.”

Lengyel András rövid magyarázó előszót is illeszt könyve elé, amelyben indokolja, miért döntött a tanulmánykötet mellett: egyrészt így együtt többet mondának e kétéves erőfeszítés eredményeként született írások, mint önmagukban, másrészt pusztán retorikus eszközökkel nem kívánta „monográfiává” fölstilizálni a tanulmányfüzért, „ahogy ez – jegyzi meg – manapság olykor megesik”. Igazat kell adnunk a műfajkörülrást megfogalmazó résznek, amely szerint a tudományos megismerés kényszerű kitérőit nyomonkövetni valóban csak a tanulmány képes. Megjegyzem: ugyanakkor Lengyel András dolgozatai az én olvasatomban alkalmasak (lehetnének) arra, hogy értekezéssé álljanak össze, mindennemű „fölstilizálás” nélkül, ugyanis bennük és mögöttük

egységes nézőpont, koherens szemlélet

munkál, amely – ha megszüntetné az ismétlések-ismétlődések (egyébként ilyen módon szükségszerű) voltát – lehetővé tenné, hogy írásai szinte adhassák magukat egy ilyen típusú valóban nagyobb horderejű munka megszületéséhez. A szerzőt a bevezető szerint az érdekli, mi mondható el József Attiláról, ha gondolkodására, intellektuális pozíciójára alakulására figyelünk, azaz a gondolkodástörténet nézőpontja vezérli, amely nem teljesen egyezik meg az irodalomtudomány semelyik irányával, de – és ez fontos – többet is közülük szolgál(hat). Magyarázatul a következőket teszi hozzá Lengyel András: „A gondolko-

dástörténet eredményei ugyanis természetes bázisát adják a speciálisan irodalmi megközelítésnek, hiszen az irodalmi alkotómunka (s eredménye, az irodalmi mű) csak egyik megnyilvánulása mindannak, ami az emberi gondolkodásban megképződik. (Ettől csak mesterségesen vonatkoztatunk el.) Az irodalmi mű ebből a tágabb, egyenetlenebb, olykor amorfabb, vagy éppen ellenkezőleg, merevebb tudati folyamatból válik ki s veszi föl a csak rá jellemző speciális vonásokat. S ez az összefüggés – minden, mégoly divatos tudományos áramlatok ellenében is állítható – önkorlátozás nélkül nem hagyható figyelmen kívül. Ha az irodalomtudomány lemond a gondolkodástörténeti megközelítés eredményeiről, önmagát zárja gettóba, s önmaga értelmezési lehetőségeit csökkenti.” Tegyem hozzá, Lengyel András értelmezői stratégiáját el tudom fogadni ugyanúgy, mint bármely iskoláét, mindaddig, míg a gyakorlatban az opus, maga az irodalmi mű nem válik a koncepció áldozatává: pusztá illusztrációvá. Ez a veszély gyakran fenyeget ugyanis Lengyel András írásaiban is. Bármely iskola képviselői méltányolhatják ugyanakkor a szerzőnek azt a megközelítést, amely szerint József Attila gondolkodása

integrálta magába a kor szinte minden lényeges tendenciáját,

nagy alternatíváit és megoldási kísérleteit, Lengyel András olyan alkotóként közelíti meg, mint korunk nagy francia szociológusa, Pierre Bourdieuau Flaubert: „Eredetiségét tehát a minden lehetséges pozícióval való szüntelen konfrontálódás révén alakította ki.” Amit hiányol saját kötetéből Lengyel, az egyúttal feladatkielölés is: a szocialista József Attila gondolkodástörténeti pozíciójának fölrajzolása. Mégsem érzem e szempontból – a szerzővel ellentétben – csonkának a könyvet, ugyanis latensen szinte mindegyik tanulmányban ott feszül annak tényként való tudatosítása, hogy

a húszas-harmincas évek Magyarországon a rivális tradíciók legerősebbje intellektuálisan a marxizmus volt, antinómiái pedig a modernitás legkonzekvensebben végigvitt alapantinómiái voltak. Mint Lengyel András írja szó szerint: „Aki tehát a két világháború között pusztán csak megkerülte a marxi tant, az a világ értelmezésének egyik meglehetősen kidolgozott, különlegesen hatékony lehetőségéről mondott le – s, önáltató módon, az emberi lét alapvető nagy problémáit is nem kis részben megkerülte.”

Lengyel András József Attila-kötete hét tanulmányt tartalmaz, köztük a legizgalmasabbnak a keretet adók látszanak: a nyitótanulmányt (*Az „elrejtőzött világ-egész” keresése*) magam is közöltem tanszékiünk „*Modernnek kell lenni mindenestül*”(?) *Irodalom, történetiség, átértelmezés* című, kollégáinkat: Ilia Mihályt és Vörös Lászlót hatvanadik születésnapjuk alkalmából köszöntő kötetében. Ez a József Attila életében történt gondolkodásbeli váltásokat veszi számba. A második dolgozat (*József Attila első analitikusa*) a pszichoanalitikus Rapaport Samuról szól részletesen, a Lengyel Andrástól már megszokott filológiai alaposággal, eljutva legalább a kérdésekig, amelyeknek megválaszolása csak akkor sikerülhet, ha egyesíthetők lesznek a filológus, az irodalomtörténész és a pszichoanalízisben is jártas tudománytörténész jelentős mértékben különböző szempontjai és eljárás módjai. Megtudjuk a szerzőtől, hogy a híres Juhász Gyula-jubileumon, melyért Szegedre jött Babits és Kosztolányi, jelen volt Móra Ferenc, Szabó Lőrinc és József Attila is, aki ekkor – 1923. június 16–17-én találkozott először Rapaporttal, akinek neves íróbetege is volt, hiszen 1926. június 18-án ő állította ki azt az orvosi bizonyítványt, amely mentesítette Juhász Gyulát az elmebetegség és a gondnokság alá helyezés stigmatizációja alól. Megismertet bennünket Rapaport felkészültségével és pszichoanalitikus elveivel, majd részletesen ismerteti az analitikus együttműködését Jó-

zsef Attilával, amelynek befejeztével, két évi analízis, két évi reménykedés után mondta ki a verdiktet: „Nem tudok segíteni magán Attila, vegye ezt úgy, mint egy természeti csapást!” A kezelés tehát kudarcra végződött, de ez szükségszerű volt, mert a költő intellektuális fölényben volt analitikusával szemben. Később még volt kísérlet – egy távanalízis – együttműködésükre, de végül is a kezelés egészének számos diszfunkcionális következménye lett, ugyanakkor mégis hozzájárult József Attila költészetének elmélyüléséhez. Ezek alapján joggal formálja meg a szerző a munkamódszeréből fakadó feladatkijelölést: „Egy tanulmány, amely a Rapaport közvetítette pszichoanalitikus ismereteknek, értelmezési sémáknak a költő életművében való megjelenését veszi majd számba, sok mindent új megvilágításba helyezhet. (Ezt a munkát egyébként el is kell majd végezni.)”

Rövid, de annál fontosabb írás

A „*jelenné gyülemelő múlt*” című, amely egy József Attila-teoréma kialakulásáról és funkciójáról szól, amely a harmincas évek elején több, egymást erősítő fázisban történt meg: Rapaport könyvének (*Ideges gyomor és bélbajok keletkezése és gyógyítása*, 1931) átdolgozása során, illetve Bergson és Freud gondolatrendszerének összekapcsolásával. Mindezek együttvizsgálatáig és verseken történő igazolásáig – szól ismét a posztuláció – „előmunkálatként fontos feladat a József Attilára olyannyira jellemző gondolati egybevonások metapszichológiai, filozófiai, szociológiai, vallási, stb. összetevőinek szinoptikus vizsgálata. Ezekben a speciális gondolati összevonásokban és transzformációkban van ugyanis a verseit generáló gondolati újdonság”.

Egy újabb rövid dolgozattal ismét bátorságáról tesz tanúbizonyságot a szerző, amikor József Attila „nemzeti szocialista” epizódjáról szólva megpróbál választ keresni a kérdésre, hogyan születhetett meg a költő tollából *A nemzeti szocializmus* című

és kezdetű kéziratosa munka, amely Lengyel szerint elhibázott, de utóbb gyorsan elvetett – negativizáló gondolati kísérlet volt, „hogyan létrejöhetett, abban nemcsak József Attila egyéni sérülékenységének volt szerepe. Akár tetszik, akár nem: a modernitás súlyos anomáliákat kitermelő világa olyan nagy antinómiákat rejt magában, amelyek – mint a 20. századi európai történelem tanúsítja – a modern, tőkeelvű gazdaság természetes működése révén végletesen kiéleződtek, s végletes, minden addiginál súlyosabb következményű megoldási kísérleteket hívtak életre. S ezek a veszedelmes lehetőségek bizony benne rejlenek a modernitás elvont gondolati szerkezetében. József Attila esete annak példája, hogy a lehetőségek még különben magas intellektusú és föltétlenül jószándékú személyiségeket is megkísértettek, olyan »ajánlatot« nyújtva nekik, amelyeket – úgy gondolhatták – legalábbis ki kell próbálni”.

„...*saját szemem láttára átalakulok*” címmel József Attila 1935 augusztusi fordulatáról olvashatunk, amely – a szerző bizonyítja – összefüggésbe hozható Barta Istvánnal történt megismerkedésével és barátságával. Elfogadom Lengyel András érvelését, amely szerint a költő a befelé forduló, hiánytudatot és szorongást tükröző költői világot, amelyet eddig – analógias módon – a kutatók Kafkával, Heideggerrel, Kierkegaarddal vagy betegségével hoztak kapcsolatba, valójában a Barta közvetítette erős katolicizmus és konzervativizmus következménye hozta létre, ugyanakkor vitatnám a szerzőnek azt a megállapítását, amely szerint az emberi életet és a világot átható *rend eszménye* is e barátságból született volna újjá. A *rend* ugyanis, amely számos József Attila-vers fontos motívuma, releváns módon kompozíció-teremtő szerepet kap ugyanekkor Illyés Gyula és Szabó Lőrinc költészetében is, azaz egy olyan paradigmaváltás jeleként értelmezhető, amely éppen ekkor jellemzi a korszak megújuló költői szemléletét (erről

részletesen írtam *A József Attila-i teljesség-igény*, 1988. és *Modern hagyomány*, 1995. című könyveimben, de utalok rá *Evangelium és esztétikum*, 1996. című könyvemben is).

A *lapgründoló József Attila* című tanulmány ismét a szerző filológiai alaposságát dicséri, ahogy számbaveszi

mind az anyagi, mind az eszmei-szellemi körülményeket,

melyek között megszülethetett a *Szép Szó*. Még egy dolgozatban tér vissza Rapaporthoz a szerző, mégpedig a Szabad-ötletek jegyzéke „címzettjének” kérdését feszegetve, megállapítva és bizonyítva, hogy az nem Gyömrői Edit, hanem éppen Rapaport Samu.

A *föltáruló „semmi”* címet viselő zárótanulmány, mely itt, e kötetben jelent meg először, József Attila és Kosztolányi kapcsolattörténetét vizsgálja, bizonyos intertextuális értelmezéseket is adva, különösen a nihilizmus hasonló és eltérő fölfogásairól. Lengyel megvédi Kosztolányit Tverdótával szemben is, amikor azt mondja, a József Attiláról szóló sorainak rövidege nem odavettség, hiszen Petőfiről is hasonló rövidegrel értekeznek. Megállapítja, hogy kapcsolatuk kialakulásában és elmélyülésében Kosztolányi magatartásába belejátszott a devianciák iránti erős fogékonysága, emberi „dokumentumokra” való szakmai fogékonysága és, nem utolsósorban, a szenvedők iránti részvéte is. Az úgynevezett „fősodor” elképzeléssel (Petőfi-Ady-József Attila) szemben Németh G. Béla vetette fel elsőként, hogy József Attila Kosztolányihoz állt a legközelebb. Lengyel András megállapítja, hogy ez nem ilyen egyszerű és idézi a kortárs Dsida Jenő véleményét, aki Ady mellé állítja a költőt. Csakhogy, tehetem hozzá, az idézett Dsida nem a fősodor-élet igazolja, hanem a magyar költészet régtől való két ágának történetébe igyekszik behelyezni József Attilát, akihez nagyon közel érezte magát (erről írtam a *Tiszatáj* 1996/1. számában).

Örömmel vettem tudomásul, hogy Lengyel András megállapítja: József Attila nemcsak verstechnikát, pusztán rímötletet vett át Kosztolányitól, de „egy mélyebb, bár motivikusan is megjelenő magatartást”. (Azt azonban épp itt kell megjegyezni: őszintén sajnálom, hogy egyetlen tanulmányában, még itt sem hivatkozik munkáimra, holott első megjelent irodalomtörténeti tanulmányom (1976), amelyre büszke vagyok s amely később továbbfejlesztve része lett kandidátusi értekezésemnek (1983) és a *József Attila-i teljességigény* című könyvemnek (1988) éppen erről szól, címe: *A felnőtté válás igénye*, alcíme: *József Attila Kosztolányi Dezső című bírálatához*. A dolog azért is meglepő, mert Lengyel irodalomjegyzékében szerepel tanítványom, Sikos Emőke dolgozata, amely az én irányításommal és alapvetően rám hivatkozva, tőlem idézve készült. Itt kell azt is kifogásolnom, hogy Lengyel András is követi a sajnálatos új divatot és nem készített lábjegyzeteket, csak tanulmányai végén adja meg Irodalom címen azoknak a műveknek az alfabetikus jegyzékét, amelyekre alapozta gondolatmenetét, mint ahogy a dolgozatok eredeti megjelenési idejét és helyét sem adja meg.)

Befejezésül röviden a kötet nyitótanulmányáról, amely a leginkább jellemző a szerzőre s olvasatomban a legjobb a dolgozatok között. A József Attila gondolkodói alkatáról értekező Lengyel András itt tulajdonképpen arra keres és talál autentikus módon magyarázatot,

miért látták a kortársak „két-szövegű” proletárköltőnek

vagy olyannak, aki három-négy hangnemben írja meg verseit s azt veszi elő, amelyikre éppen szükség van. Lengyel – joggal – úgy véli, a vádagnál érdekesebb, ami mögöttük van: a váltások sorozata: ha csak a klasszikus évtizedét (1927–1937) nézzük is, figyelemmel kísérhetjük, hogyan jut el a szociális színezetű radikális polgári liberalizmustól a nemzeti radikalizmuson a radi-

kális marxista szocializmushoz: a kommunizmushoz, majd a nemzeti szocializmushoz, majd újabb váltással a megújuló szociáldemokráciához, miközben hatott rá a katolicizmus, majd fölerősödtek liberális vonzalmai, ennek bizonyítéka folyóirata, a *Szép Szó* (már nevében is). A szerző úgy ítéli meg, hogy a költő versei átírásának és politikai opciói változtatásának magyarázatát egy mélyebben fekvő gondolkodástörténeti paradigma szerkezetében, illetve e szerkezet fölbomlásában kereshetjük. Lényeges az is, amit az *Óda* és az *Eszmélet* különbségében lát a szerző, mely szerint József Attila alapvető episztemológiai meggyőződését is feladta az ekkori váltásban. (Az már kettőnk közti szemléletbeli különbségre utal csak: én nem találok olyan bizonyosnak, hogy a szerelmi óda „A lét dadog / csak a törvény a tiszta beszéd” tételében a költő politikai-politológiai megfontolásai fogalmazódnak meg, annál metaforikusabb a költészet és a költői nyelv, semmint hogy ezt el tudnám fogadni, különösen egy szerelmi költeményben...!) Bizonyító erejű az a belső kisfejezet, amelyben

irodalomszociológus módjára veszi számba

Lengyel András azokat a helyzeteket és körülményeket, amelyek a költő szocializációját jelentették gyerekkorától a felnőttéig. Itt írja egy helyütt: „S mivel, körülményei alakulása következtében, 15–16 éves korától kezdve lényegében önmagára utalva („magamban bíztam eleitől fogva”, írta majd egy kései versében, nagyon szabatosan saját maga alakította ki a maga számára önazonosságát.” Itt megint illusztrációvá lesz egy sor, amely valójában nem más, mint zsoldárparafraízis: a híres 90. zsoldár megváltoztatása, amely eredetileg így szól: „Tebenned bíztunk eleitől fogva, Uram, téged tartottunk hajlékunknak! Mikor még semmi hegyek nem voltak, Hogy még sem ég, sem föld nem volt formálva, Te voltál és te vagy, erős Isten, és te

megmaradsz minden időben.” Hasonló a gondom a Vágó-család idejére vonatkozó okfejtéssel, mégpedig azzal, mely szerint „Vágó Márta környezete intellektuális rivalizálásra készítette, önmaga előtt is igazolnia kellett, hogy intellektuálisan egyenrangú a Kecskeméti-testvérekkel, vagy Mannheimmel, s ezért – korábbi filozófia iránti érdeklődését kiteljesítve – beállítódottsága elméleti megalapozására törekedett. De, ezt nyilván a Vágó-kör szociológizáló beállítódására visszahatásként, egy, az övékével ellentétes megközelítéssel, tiszta metafizikaként kísérte meg”. Kérdésem: vajon nem lehetséges, hogy a filozófián belül a metafizikai szemlélet ugyanúgy metaforikusabb, mint az irodalmon belül a költészet s József Attila éppen ezért szükségyszerűen nagyobb affinitást mutatott éppen ebbe az irányba?! Egy helyen – az *Irodalom és szocializmus*ról szólva – ugyan Lengyel András is megjegyzi, hogy „a metafizika elvont általánosságában saját legszemélyesebb problémáit is tematizálja”, de zárójelben mindjárt hozzá is teszi: „(Hogy elemzése több vonatkozásban, így pl. a műalkotások létmódját illetően saját személyétől függetlenül is igen figyelemre méltó, most mellékes.)” Nos, valahol éppen itt van Lengyel András és köztem a legélesebb szemléleti különbség: nekem az opus, az irodalmi mű az, ami elsődlegesen fontos, mégpedig lehetőleg minden külső szempont bevétele nélkül vizsgálva, értelmezve, ezért érzem fölöslegesnek további példákat sorolni, hiszen itt nem kifogásokról van szó, hanem más és más megközelítési módokról, amelyek azonban az ilyen viták alkalmával közeledhetnek egymáshoz, kiegészíthetik egymást a szűkebb és tágabb szakma, az értő olvasó javára, akinek szeretettel ajánlom Lengyel András könyvét, amely a József Attila-kutatás megkerülhetetlen része máris.

Szigeti Lajos Sándor